

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ХАЛИМОНЕНКО Григорій Іванович

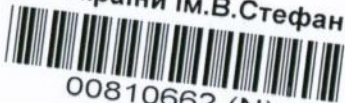
**ТЮРКСЬКА ВІЙСЬКОВА ЛЕКСИКА
У МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА**

Спеціальність 10.01.01 — українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата філологічних наук

Київ — 1993

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00810662 (N)

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

ХАЛИМОНЕНКО ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ

ТОРКСЬКА ВІЙСЬКОВА ЛЕКСИКА У МОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА

Спеціальність Ю.01.01 – українська мова

А в т о р е ф е р а т

дисертації на здобуття вченого ступеня

кандидата філологічних наук

Київ – 1993

AB 28.230
Робота виконана у відділенні порівняльних досліджень
Інституту українознавства та на кафедрі сходознавства
Київського університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: доктор філологічних наук,
професор ПОНОМАРІВ О.Д.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук
Каломіца Л.О.

кандидат філологічних наук
Чепіга І.П.

Провідна організація: Інститут мовознавства
Академії наук України

Захист відбудеться 12 жовтня 1995 р. о 14 годині
на засіданні спеціалізованої ради Д 068.18.21 по захисту
дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата філоло-
гічних наук при Київському університеті імені Тараса
Шевченка /252017, Київ-17, бульвар Тараса Шевченка, 14,
конферен-зал/.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці
Київського університету імені Тараса Шевченка /Київ,
вул. Володимирська, 58/.

Автореферат розіслано 12 вересня 1993 р.

Вчений секретар спеціалізованої
ради, доктор філологічних наук *Л. Грицик* Л.В.Грицик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність цього дослідження визначається недостатнім опрацюванням у діакронічному плані військової термінології української мови та відсутністю спеціального дослідження тюркських лексичних запозичень в українській військовій термінології, й зокрема у мовленні українського козацтва, виникнення та формування якого небезпідставно пов'язують з інститутом тюркського козацтва.

Проблему генези українського козацтва, що тривалий період виконувало обов'язки вітчизняних збройних сил, неможливо розглядати без об'єктивного аналізу особливостей мовлення Війська Запорізького, а в першу чергу - військової лексики цього мовлення.

Особливого значення набуває ця проблема сьогодні, коли дослідження всіх аспектів становлення української держави стало життєвою необхідністю, викликаною як новими стосунками між Україною та світовим співтовариством, так і об'єктивним з'ясуванням історичних стосунків нашої вітчизни з народами Європи й Азії.

Отже, завдання вивчення українсько-тюркських мовних взаємин, з'ясування місця та ролі тюркізмів у лексичній структурі української мови можна справедливо вважати однією з найскладніших, а тому й постійно актуальних проблем мовознавства.

Понад століття однією з основних історико-лексикологічних проблем є питання тюркських лексичних запозичень. У розв'язанні цього завдання помітних успіхів досягли мовознавці Болгарії, Польщі, Росії, Хорватії, а також Румунії, Угорщини й Німеччини. ¹

¹ Ширчев К. За съдбата на турцизмите в български език // Известия на института за български език, кн.2, 1952. - С.117-129; Дмитриев Н. О тюркских элементах русского словаря // Строй тюркских языков. М., 1962. - С.503-569; Zajaczkowski A. Studia orientalistyczne. Wrocław, 1953. - 154 s.; Wendt H. Die türkischen Elemente im Rumänischen. Berlin, 1960. - 231 s.

Проте майже зовсім не розглядали цих питань українські мовознавці.

Коротка характеристика методології вивчення тюркізмів у слов'янських мовах, що певним чином визначає мету та зміст дисертаційної роботи, – перше завдання цього дослідження.

З проблемою тюркських лексичних запозичень, яка входить у коло лінгвістичної проблематики мовних контактів, пов'язана й низка питань історичного, соціального й психологічного характеру. Стислий виклад історико-філологічного аспекту генези інституту козацтва та характеристика тюрксько-українських мовних контактів – друге завдання нашого дослідження.

Висвітлення ролі тюркської військової термінології у формуванні надзвичайно своєрідної військової лексики у мовленні українського козацтва – третє завдання дисертаційної роботи.

Методологічною основою дисертації є сучасна концепція еволюції української мови, закладена у працях О.Потебні, П.Литецького, А.Кримського, О.Пахматова і яка узгоджується з концептами сучасної лінгвістики.

У дисертації широко використані концепції провідних сходознавців минулого та сучасності, що стосуються історичних взаємозв'язків тюркських і слов'янських мов. Праці Ф.Корна, А.Кримського, О.Прицака, Г.Дюерфера, у яких розкрито закономірності адаптації тюркізмів, у слов'янських, і зокрема українській, мовах уможливили застосувати методологію цих вчених для розв'язання певних завдань нашого дослідження.

І Котн Ф. Опыт объяснения заимствованных слов в русском языке // МАН, сер. VI, т. I, №17. 1907. – С.755-768; Криський А. Древнекиевский говор // Твори в 5-ти томах. Т. II, к. 1973. – С.107-244; Pritsak O. Se tatarski jazyk. München, 1956; Döerfer G. Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Bd.1-111. Wiesbaden, 1963-1967.

Таким чином, ця дисертація - фактично перше розгорнене мовознавче дослідження в галузі тюрко-україніка.

Об'єктом і матеріалом дослідження є сукупність спеціальної військової лексики тюркського походження у пам'ятках української мови XII-XIII ст.: літописах, офіційно-діловій літературі, документах канцелярії Війська Запорізького та гетьманів, а також декотрих інших текстах.

Дисертаційна робота за своїм задумом та характером не може замигатися тільки у рамках лінгвістики, що зумовило активне звертання до етнографічних, історичних і навіть археологічних джерел. З порівняльною метою широко використано матеріали тюркської писемності VII-XIII ст. Для зіставлення використовувалися матеріали лінгвістичних та історичних довідників, а також словників слов'янських, тюркських та інших мов.

Мета роботи полягає у комплексному аналізі тюркської військової лексики у мовленні козаків та ширше - у системі військової термінології української мови.

Досягнення цієї мети вимагає розв'язання таких завдань:

- укласти своєрідний хронологічно-етимологічний словник тюркських військових термінів у мовленні козацтва;
- виявити тематичні групи "Терміни, що відображають організацію війська", "Рангова термінологія Війська Запорізького", "Найменування атрибутів влади, військових регалій та символіки", "Терміни на позначення понять стратегії й тактики", "Тюркські лексичні запозичення - назви козацької зброї та бойових знарядь", "Тюркізми в термінології судноплавства", "Назви реалій, пов'язаних з кіннотою";
- виявити генетичну природу лексем, які розглядаються

дисертації, уточнити відомі та запропонувати нові етимології цих слів;

- встановити хронологію та джерела запозичень шльхом зіставлення найпершої фіксації лексем в українських і тюркських пам'ятках писемності, а також за допомогою екстралінгвістичних факторів;

- визначити самотність еволюції мовлення українського козацтва.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що обрана в якості об'єкта дослідження військова лексика тюркського походження в українській мові досі не була предметом спеціального вивчення. В дисертації, яка є по суті першим спеціальним дослідженням тюрксько-українських мовних взаємин, пропонується самотній підхід до проблеми генези українського козацтва шльхом, аналізу військової лексики. Тюркські лексичні елементи українського словника уперше розглядаються в плані системного аналізу, значна частина їх уперше вводить у наукову сферу. Автор вдався до спроби комплексного розгляду тюркізмів у мовленні козацтва переважно на основі генетичного аспекту дослідження, проте широко звертався й до методів структурних та функціональних досліджень. Завдяки цьому уперше на значному фактичному матеріалі здійснено спробу цілісного багатоглибкого вивчення української військової лексики тюркського походження, визначено етимології, джерела та хронологію запозичень, а, отже, й хронологію формування військової термінології у мовленні козаків та українській загальнонаціональній мові.

Теоретичне й практичне значення роботи. Матеріали дисертаційної роботи та висновки можуть бути використані у дослідженнях з історичної лексикології як української, так і інших слов'янських і тюркських мов; при укладанні "Хронологічно-етимологічного словника

тюркізмів в українській мові", історичного словника української та тюркських мов, етимологічного словника української мови, а також і в іншій лексикографічній практиці; у дослідженнях із сучасної військової термінології української мови; як лексичний матеріал в учбовому процесі студентів з фаху "українська мова", "тюркологія", "історія України", "загальне мовознавство", а також - курсантів військових шкіл з фаху "історія українського війська".

Апробація роботи. Обговорення дисертації відбулося на спільному засіданні кафедр сходознавства та історії української мови Київського університету імені Тараса Шевченка. Основні положення та висновки роботи висвітлювалися на наукових конференціях. На тему дисертації опубліковано 10 наукових праць.

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, списку джерел та лексикографічних праць, списку умовних скорочень та покажчика слів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується вибір теми, її актуальність, визначається наукова новизна і практична цінність роботи, її мета, завдання, методологічна основа і методи дослідження, формуються положення, що виносяться на захист.

Розділ перший - "Історія та методологія вивчення тюркізмів у слов'янських мовах" - висвітлює історичну традицію вивчення тюркських лексичних елементів, і військових термінів зокрема, у слов'янських мовах. У цьому розділі дається стислий виклад історії формування чіткої методології дослідження тюркізмів, що її автор дисертації обрав як основоположну.

Перші спроби систематичного огляду тюркізмів у слов'янських мовах з'явилися приблизно одночасно й одразу в кількох країнах¹. Автори цих праць здебільшого подавали списки слів без будь-яких коментарів, обмежуючись тим, що порівнювали тюркізи котроїсь слов'янської мови з оригіналом. При цьому не пропонувався тюркські етимології, а тим більше не бралася до уваги розмаїть лексики багатьох тюркських народів, пам'ятки їхньої писемності.

Проте такі публікації сприяли накопиченню матеріалу, який можна було б привести до певної системи. Таку роботу виконав видатний славіст Ф. Міклошич², який намагався розглядати тюркізми з точки зору історичного розвитку тюркських мов. Він запропонував також періодизацію тюркських запозичень у європейських мовах, увів у сферу дослідження тюркізми маловивчених мов: албанської, румунської, української. Та все-таки Ф. Міклошич залежав від тогочасного рівня тюркології, що для неї було характерне поверхове тлумачення джерел запозичення: визнавалося, буцімт існує лише османська /турецька/ мова та ще набагато менше знайома європейцям татарська, а далі починалися закутані маревом терени якоїсь *Ost-turkisch*. Все це привело до помилок у визначенні етимонів: Ф. Міклошич чималу кількість запозичень визначав як "турецькі", й лише врідко-годи вдавався до позначки "північно-турецьке".

¹ Інтервали для сравнительного и объяснительного словаря и грамматиче-ского русского языка и других славянских наречий. Прибавления к Известиям Императорской Академии Наук по Отделению Русского языка и словесности. СПб., 1854-1861; Muchnikski A. Zrodoslownik wyrazow wschodnich, ktore przyszly do naszej mowy. Petersburg, 1878.
² Miklosich F. Die türkische Elemente in den südost- und osteuropä-ischen Sprachen// Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Bd. 34. Wien, 1864.- S. 239-336.

Та вже в рецензії на працю Ф. Міклошича визначний філолог-орієнталіст Ф. Корш, який з великим пієтетом ставився й до української літератури, зробив дуже серйозні зауваження щодо методології Ф. Міклошича - зокрема й стосовно того самого неясного терміна "північно-турецьке"¹.

Невдовзі своїми відомими роботами про орієнталізми у "Слові о полку Ігоревім", що увійшли у золотий фонд тюркології, Ф. Корш закликав підвалити нової методології, яка дозволила по-науковому вивчати словник тюркізмів у слов'янських мовах.

Ці студії Ф. Корша, у яких він полемізував з П. Меліоранським, були по суті перші основоположні праці з порівняльної історичної лексикології, фонетики й морфології тюркських мов. В роботі зацікавлені цих вчених були й давньотюркські пам'ятки, й досягні на той час дані з половецької мови, й свіжі, переконливі приклади з алтайської, казахської, узбецької, чуваської та інших мов. Все це дало можливість вченим пояснити закони адаптації тюрками арабської, перської, монгольської, китайської лексики, так само як і тюркських запозичень - слов'янами. Адже Ф. Корш та П. Меліоранський, досліджуючи тюрксько-слов'янські мовні взаємини, не тільки використали максимальну кількість лексичного матеріалу з усіх слов'янських, а також германських, романських, угро-фінських мов, а й широко користувалися екстралінгвістичним матеріалом - історичними й географічними даними.

Хоча узагальнювальної роботи про орієнталізми у слов'янських мовах, виконаної на основі вже досить чіткої методології, так і не з'явилося, для українців не могли залишитися непоміченими

¹ Korsch Th.; Fr. Miklosich. Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Wien, 1864 // Archiv für Slavische Philologie, Bd. 8, 1865. - S. 631-651.

праці визначних сходознавців А.Зайончковського, Н. Дмитрієва, М. Ресенена, К.Г. Менгеса. Крім того, що у працях цих вчених розглядається чимала кількість тюркської військової лексики, що увійшла й у мовлення українського козацтва, почасти освітлюється й та роль тюркських народів /булгарів, печенігів, половців, кримських татар/, яку ці народи виконали в історії українського народу.

До етимолого-хронологічних робіт узагальнювального характеру, які охоплюють цілі масиви слів одного чи й багатьох джерел, варто приєднати цикли статей з історії тюркських лексичних запозичень у російській мові, що, звісно, цікавлять і кожного дослідника тюрксько-українських мовних взаємин. Більшість таких праць не виходить за межі хронологіко-етимологічної інтерпретації, та в декотрих розглядається історія входження тюркізмів у нову лексичну систему, зв'язки й залежності цих лексем. До таких досліджень належать роботи І. Добродомова, присвячені запозиченням у російській та українській мовах з певного етимологічного джерела – болгарської мови, а також праці Г. Одинцова про декотрі тюркські військові терміни, переважно назви зброї, у російській мові.

На жаль, подібних праць дуже мало, хоч саме вони можуть дати багато цінних результатів, вкрай необхідних при укладанні робіт узагальнювального типу.

Найбільш узагальнювальною роботою в цій галузі було б укладання хронологіко-етимологічних словників тюркізмів у кожній слов'янській мові. Цій проблемі були присвячені три симпозиуми, по їх Інститут мовознавства АН СРСР проводив у Москві /1968/, Мінську /1969/ та Києві /1970/, проте відсутність кадрів тюркологів у Білорусії та Україні зрешті погасила інтерес до цієї проблеми.

Періодично з'являються також праці, автори яких пропонують дотримуватися вже виробленої методології дослідження тюркізмів і намагаються удосконалювати певні методичні принципи. Польський тюрколог Т. Ковальські у своїй доповіді на I з'їзді слов'янських філологів у Празі в 1927 році пояснив причину незадовільного дослідження орієнталізмів у слов'янських мовах тим, що дослідники ігнорують хронологію: фіксують лише джерело запозичення й не цікавляться епохою та умовами, що спричиняють запозичення. Таким чином, поза увагою лишаються шляхи запозичення, його історико-культурні обставини й конкретна форма запозичення та її подальша адаптація.

Ці справедливі зауваження знайшли підтвердження і в рецензії Э. Севортяна щодо тюркських елементів "Етимологического словаря русского языка" М. Фасмера.¹ У 1965 році з критичною оцінкою досліджень тюркських лексичних запозичень у слов'янських мовах виступив С. Стаховські, який наголосив на тому, що більшої праці з цієї проблеми притаманні відсутність історичних даних, порівняльних матеріалів з інших мов географічного ареалу, а також фактів діалектології.²

На жаль, ці методичні принципи далеко не завжди враховуються й сьогодні. Деякі роботи, що претендують на узагальнювальний характер, виконуються у традиційному ключі – автори лише зіставляють слов'янсько-тюркські паралелі, обмежуючись їх поверховим тлумаченням.³

Та все-таки, попри певні вади тюркологи досягли помітних практичних результатів, виробили чітку методологію досліджень тюркізмів у слов'янських мовах.

¹ Севортян Э. О тюркских элементах в "Русском этимологическом словаре" М. Фасмера // Лексикографический сборник, вып. 5, 1962. – С. 11–29.

² Стаховски С. Заметки о методологии этимологических исследований турецких заимствований в сербско-хорватском языке // Этимология. М., 1965. – С. 56–71.

³ Шипова Е. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976. – 316с.

На жаль, кілька спорадичних зверталь українських мовознавців до проблеми тюркських запозичень у нашій мові не дають підстав говорити, що в галузі тюрко-україніка вітчизняне мовознавство має певну методологічну й практичну базу. Незадовільний стан осягнення проблеми тюрксько-українських мовних контактів унеможливує подолати традиційне переконання, що українці запозичили переважно кількість тюркських термінів через інші мови, а це певним чином сприяє поширенню думки про периферійність наших культурних змагань.

Разом з тим, раціональне й об'єктивне використання методології, розробленої світовою тюркологією, а також практичних результатів, що їх одержали протягом століття сходознавці багатьох країн, дозволяють українській тюркології виконати узагальнювальну роботу - створити "Хронологічно-етимологічний словник тюркізмів в українській мові", вагомю частиною якого може стати й матеріал дисертації. Крім вичерпного порівняння всіх опублікованих матеріалів та методичного аналізу кожної лексеми у фонологічному аспекті, що сприятиме чіткому визначенню результатів дослідження - фонетичних відповідників з урахуванням семантичних аспектів кожного терміна - при етимологізації тюркських військових термінів у мовленні українського козацтва в дисертації враховуються й екстралінгвістичні фактори.

Саме тому в другому розділі - "Історично-філологічний аспект генези інституту українського козацтва та характеристика тюрксько-українських мовних контактів X-XVII ст" - розглядаються погляди на історію виникнення та формування інституту козацтва та підлягає аналізу міжмовні контакти українців та тюрків упродовж семи століть.

Історичний аспект цього питання активно досліджували українські вчені В. Антонович, М. Грушевський, Д. Яворницький та інші, які початки козацтва вбачали у специфічній діяльності змішаного українсько-тюркського населення, що мешкало на кордонах Київської держави. Проте українські вчені при трактуванні історії козацького руху замикалися у межах історичної України й не пов'язували між собою інститути козацтва тюркського й українського.

Натомість зарубіжні історики, розробляючи проблему тюркського козацтва, майже не цікавилися інститутом козацтва українського.

У дисертації фактично уперше зроблена спроба розглянути інститут тюркського й українського козацтва як явище генетично нерозривне. Виходячи з того, що у пам'ятках писемності з території України термін козак засвідчується не набагато пізніше, /у словнику половецької мови XIII ст. та в грецькому синаксарі з Криму 1308 року/¹, ніж у пам'ятках тюркської писемності з теренів сучасного замкнення тюркських народів / 1245 р./, автор доходить висновку: тюркське козацтво існувало вже принаймні у XII ст.

Вдавшись до екстралігвістичних даних, а саме, аналізуючи матеріали давньоукраїнських літописів /"Літопис руський"/, автор підтримує думку українських істориків про те, що прообраз козацьчини потрібно шукати у воєнізованих таборах тюркського населення, перш за все берендеїв, ковуїв, торків, узів, турпіїв, відомих під іменем Чорні Клобуки², котрі у війську українських князів виконували роль прикордонних загонів. Не менш важливо зіставляти інститут козацтва з таким явищем в українській історії, як бродництво³.

¹ Пор. також антропонім Г з а к у "Слові о полку Ігоревім", який є донетичним варіантом терміна qazaq.

² Цей епонім є переклад самоназви тюркської народності qara qalpaq - "Чорні Папки".

³ Одне із значень тюркського дієслова qaz -, що від нього утворений термін qazaq - "бродити".

Аналіз тюркської військової лексики, засвідченої навіть у невеликій кількості літератури, перш за все у давньоукраїнських літописах, а також фактичні дані про взаємини українців та тюрків у X-XIII ст. дають підстави говорити, що тюркомовне, особливо чорноключобуцьке, населення володіло до певної міри українською мовою, українці ж, перш за все такі громади як бродники, володіли тюркською мовою.

Інтенсивні масові інтра регіональні мовні контакти українського населення з союзом тюркських племен, відомим під назвою Чорні Ключобуки, тривали два сторіччя. Не менш інтенсивні були мовні взаємини українців та половців.

Крах монгольської експансії в Україні стимулював наповнення степу великою кількістю лопу, що вже мав традицію вільного життя. На думку автора, це були переважно білінгви з тюрксько-українських бродницько-козацьких ватаг, які надавали перевагу військово-му способу життя та матеріального забезпечення.

Таким чином, Київська держава розпочинає у своєму середовищі значну кількість тюркського населення, виробила з ним такі форми відносин, які були сприйнятливі для тюрків: колишні кочівники виступали у якості найманого війська, в якості федератів, котрі ще довго зберігали традиції воєнничого народу.

Автор вважає, що попри монгольську експансію певна кількість змішаного тюрксько-українського населення, що перед навалом монголів виконувало функції прикордонних загонів у Київській державі, зберегла статус і структуру, а отже й військово-термінологію, охоронного війська, надавши перевагу ідеалам сепаратизму і задовольнивши їх діяльність у степу.

Одразу після краху монгольської експансії кількість такого населення дуже збільшилася - степ наповнився ватагами, що їх тюр-

рські середньовічні документи називають козаками.

Якщо зважити, що й литовські князі підтримували традиційну політику української держави щодо охорони кордонів – практикували поселення тюрків у районах суміжних зі степом та доручаючи їм функції прикордонних військ, то напрашується висновок: така традиція, започаткована в XI ст., не втратила навіть у часи монгольської експансії.

Таким чином, автор дисертації висуває гіпотезу про те, що основи українського козацтва були закладені ще в XI–XII ст. з ініціативи Київської держави, вбачаючи прообраз інституту козацтва у прикордонних загонах, що комплектувалися спершу з тюрків, а пізніше з білінгвів тюркського та українського походження.

Традиція двоетнічного складу козацьких ватаг, очевидно, витримала складнощі монгольської експансії, після краху якої набрала нових сил, коли місце чорнолобуцьких та половецьких воєнів зайняли вихідці із залишків золотоординського війська, та домінантна роль відтепер стала належати українцям, котрі проте зберегли традиційну організацію козацького коша, систему рангів, символіку тощо, а отже й тюркські назви цих понять та реалій.

Історію українсько-тюркських мовних взаємин автор поділяє на чотири періоди:

1. Переважно маргінальні булгарсько-українські мовні контакти.
2. Маргінальні й інтра регіональні перманентні групові й масові чорнолобуцько-половецько-українські контакти внаслідок яких тюркський субстрат частково ліг в основу військової термінології у мовленні українського козацтва.
3. Мовні контакти українців з конгломератом народностей Золотої Орди закріпили в загальнонародній українській мові тюркську

лексикі й зокрема військові терміни, запозичені раніше на рівні говорів чи соціальних груп.

4. Переважно інтра регіональні контакти української мови з тюркськими /кримсько-татарська, ногайська, турецька/, що спричило запозичення певної кількості виробничих, а також військових термінів. Особливості цього періоду є те, що майже всі запозичення стаять надбаннями загальнонаціональної мови, а не залишаються у вжитку самого тільки Війська Запорізького.

У третьому розділі - "Природа та місце тюркської військової лексики у мовленні українського козацтва" - автор стисло розглядає теоретичний аспект проблеми й основну увагу звертає на поділ виявлених військових термінів на тематичні групи, щоб потім детально простежити шлях входження кожної лексики у мовлення козацтва.

Дослідження закономірностей розвитку кожного тюркського військового терміна не як окремого мовного факту, а як лексичної спільності регламентованого кола термінів, у котрій окремі лексеми існують у тісному хронологічному зв'язку з цією спільністю - таке завдання цього розділу дисертації, виконати яке можна лише визнаючи наявність цілісної лексичної системи військових термінів, трансформованих у мовлення козацтва, вже у певній тюркській мові чи групі їх та у певних хронологічних межах.

Автор дисертації усвідомлює, що використання готових позначень економніше, ніж створення нових. Значну кількість тюркських лексичних елементів у мовленні українського козацтва він схильний пояснювати у першу чергу суттєвою роллю тюркського субстрату, характерного для такого процесу мовної взаємодії, коли іншомовність :

терміна білінгвом не усвідомлюється.

Основний виклад розділу автор подає у вигляді хронологічно-етимологічного словника тюркської військової лексики у мовленні козацтва. У словникових статтях наводяться основні варіанти українського терміна за джерелами XII-XIII ст., форми цього слова, засвідчені у слов'янських мовах, пам'ятках давньотюркської писемності та тих тюркських мовах, носії котрих вступали з українцями в контакти.

Висновок про хронологію та джерело запозичення робився на основі етимології тюркізма, аналізу адаптації його українською мовою, а також на підставі екстралінгвістичних даних.

Наводимо приклад /у скороченому вигляді/ словникової статті:

К О Б У Р, КЮБУР, КОБУГА "вміщений зсередини до шароварів шкіряний дутляр на пістолі", КОБУГА "шкіряна торбіна біля сідла", бр. КАБУГА, р. КОБУГА, КОБУР, болг. КОБУР, КЮБУР "шкіряний дутляр /на пістолі тощо/", серб. КЮБУР "пістолет, який носили у сидельній торбині", КЮБУГА "пістолет, кобур".

Пор. кипч./чаг./qobur/qorur "дутляр, посудина", тур. qubur "дутляр /на стріли, пістолі/", "сагаб'як", "труба"; кум. qubur "кобур /на пістоль/"; тат. qorur "чашка; блісечко; дутляр".

Тюрк. qobur/qorur - похідне від qob/qor/qov/qoy/qoq "щось порожнє", пор. д.-т. qobu "порожній", qoyus "шлюб на воду".

Зважаючи на те, що в тюркських мовах термін qobur спершу мав значення "дутляр на стріли", "сагаб'як", потрібно визнати: ця реалія почала використовуватися як дутляр на пістолі пізніше. У первісному значенні термін в українській мові не зафіксований, отже запозичення відбулося приблизно в XVI ст. з турецької або кримсько-татарської мови.

Неправильно пояснюється походження тюркського слова в ЕСМІ, повернуто пояснюється чимх входження терміна в російську мову у етимологічних словниках російської мови Н.Дашкевича та Н.Паньського.

Зважаючи на те, що деякі військові терміни у мовленні козацтва були майже стандартизовані /бунчук, джура, осавула, отаман, кош, курінь/, а інші лексичні засоби для передачі ситуації, пов'язаних з військом, були лексикою неспеціальною /наприклад, назви одягу, реалій військового побуту тощо/, автор бачить сенс у тому, щоб розглянути всю військову лексику тюркського походження розподіливши її на кілька груп:¹

1. Терміни, що відображають організацію війська: кош, курінь, майдан, табір.

2. Рангова термінологія Війська Запорізького: джура, осавула, отаман, товариш.

3. Військова лексика на позначення атрибутів влади, військових регалій та символіки: барабан, бузиджан, кидляк, китайка, кобза, сурма, тулумбас.

4. Терміни на позначення понять стратегії й тактики: ала-ала, безбаш, саяла, чамбул, яса.

5. Тюркські лексичні елементи – назви козацької зброї та боювних знарядь: аркан, булат, ганьмар, канчук, карбач, келеп, кестень, кобур, сагайдак.

6. Тюркізми в термінології судноплавства: байдак, катарга, кажк, сала, чайка, чардак.

7. Назви реалій, пов'язаних з кіннотою: аргомак, арчак, огир, табун, чапрак.

Серед термінів, що відображають організацію козацького війська та позначають певні структурні елементи його, чітко виділяється лексико-семантична група слів, котрі є кістяком, основою цієї підми-

¹ В розвідці на позначення лексичних одиниць як рівноправні використовуються поняття "термін" та "слово" – адже для певних періодів історії української мови /X-XIII ст./ умовність поняття "термін" очевидна.

стеми. Сюди входять лексеми: кош, курінъ, майдан, табір - основні структурні одиниці козацьких збройних сил та їх дислокацій. Те, що ці терміни - тюркського походження, свідчить про значну, коли не домінуючу роль тюркського етнічного елементу у формуванні первинних структур козацьких об'єднань.

Що стосується джерел запозичення, то дві лексеми - кош і табір власне тюркського походження і були запозичені, очевидно, не в добу Київської Русі, термін курінъ, як гадають, - монголізм, а майдан - це запозичення в тюркських мовах з перської, що дає підставу говорити про дещо пізніше запозичення у мовлення козаків: XIV ст.

В ранговій термінології Війська Запорізького поряд зі "слов"янськими лексемами /писар, суддя/ чільну роль виконували тюркські терміни дур, осавула, отаман, товариш, а також українські новоствори, похідні від тюркських термінів: кошовий, курінний.

Пам'ятки писемності княжої доби не дають підстав говорити, що у війську Київської Русі існувала чітка система рангової термінології. Відсутність пам'яток писемності таких мов, як печенізька, болгарська, койне Чорних Клобуків, мала кількість документів половецькою мовою теж не дозволяють судити про існування нормативних систем рангової термінології у тюркських народів, що вступали у мовні контакти в X-XII ст.

Чітку систему рангової термінології помітно в документах монгольської Орди, але відсутність матеріалів про початки формування українського козацтва також не дозволяє зробити певні висновки, наскільки глибокий та ранній вплив на формування козацького війська справила Золота Орда. З певністю можна сказати, що українське козацтво XV ст. вже мало досить чітку військову організацію, а, отже, й систему термінології.

З певністю можна сказати, що давнього походження можуть бути терміни атаман та товариш. Ці терміни в ранговій системі тюркського козацтва, очевидно, болгарсько-козарського походження і те семантичне значення, яке ці терміни мали у мовленні козацтва, могло бути притаманне їм ще у ранговій системі військ болгарів чи козарів.

Що ж стосується термінів дзур та осавула, то перші з них безперечно перського походження, і важко судити, чи міг він увійти в тюркські мови ще до XIII ст., другий же у мовленні козацтва увійшов, очевидно, в період монгольської експансії - переважна більшість тюркологів вважають це слово монголізмом.

У загальноузвзаній лексичі української мови вирізняється низка лексем на позначення козацької атрибутики. Поряд із словами слов'янського або іншомовного, але нетюркського походження /чернач, литаври, корогва, ~~світ~~, прапор/ чільне місце у цій підсистемі термінології посідають тюркізми: барабач, будучан, булава, бунчук, киндік, китайка, кобза, сурма, тулумбас.

Зважаючи на те, що в пам'ятках тюркської писемності XIV-XVII ст. лексема бунчук має значення "оберіг", "намистина на шпі коня", "черепашки, намистинки, навішані на ошиїник тварини, щоб оберігати її від злих духів", і зовсім не засвідчене значення "ознака влади", автор дисертації вважає це слово давнім запозиченням з тюркських мов домонгольської доби. Слово засвідчене у давньоукраїнських літописах, щоправда як антропонім, у "Слові о полку Ігоревім" вживається руськомовна калька його - чолка.

Автор схильний гадати, що така регалія як бунчук була ознакою влади у чорнолобуцьких військових загонах і увійшла пізніше в коло військових регалій козацтва.

Автор вважає також, що тюркського походження й термін булава. Етимологічний словник української мови трактує цю лексику як похідне від праслов'янського * bul "тукир, куля, туля" і вважає непереможливою думку багатьох мовознавців про те, що укр. булава - це запозичення з тюркських мов, але наводить половецьку лексику bulov у неточному значенні - "дрючок, ломака". Насправді ж у словнику половецької мови термін bulov тлумачиться так: "різновид зброї, можливо, велика важка панци". Термін зафіксовано також і в інших тюркських словниках, навіть з території Єгипту.

Виходячи з того, що це слово не фіксується у пам'ятках тюркської писемності помонгольського часу, автор вважає його одним з найцінніших військово-термінів у мовленні тюркського й українського козацтва. Очевидно, слово булава, як і бунчук, буздяган та деякі інші вживалися на позначення регалій вже у війську тюркських племен, що несли прикордонну службу на межах Київської держави. Не виключено, що таким самим давнім запозиченням є й слово кобза.

Очевидно, вже у помонгольську добу увійшли у мовлення козацтва терміни кшадик, китайка, сурма - барабан.

Понім запозичень на дві такі термінологічні підсистеми, як: "терміни на позначення понять стратегії й тактики" та "терміни, що відображають організацію козацького війська" досить умовний. Але такі терміни, як ком, курінь, забір в умовах тюркської військово-феодальної держави несли в собі також і значення понять, пов'язаних з тактикою і стратегією цих військових держав. Проте в умовах козацької республіки у мовленні козаків такі данні тюркські терміни, як ком, курінь, забір з часом набули специфічних "українських" рис, що й відноситься їх до підсистеми термінології

стратегії та тактики, здається, немає підстав. А тому розглядають-ся лише терміни, які справді відображають методи ведення бою.

З цього ряду безперечно пізнім запозиченням є термін алда, алла, що пов'язується з постулатами мусульманської віри. Лексеми ж базбаш, сакама, чамбул з тими семантичними значеннями, які були притаманні їм у мовленні українського козацтва, в пам'ятках турецького письменства не засвідчуються, але автор дисертації доводить турецьке походження їх і пропонує свої етимології, а також встановлює період запозичення їх - приблизно XIV ст.

Поряд з різновидами зброї, що складала основу арсеналу армії комної європейської держави, козаки користувалися й бойовими знаряддями, більш характерними для війська східних народів: різновидами сокир, мечів, бойових палиць. Аналіз таких лексем дозволяє зробити висновок, що вони запозичені з мов тих турецьких народів, які в XV-XVI ст. ще не модернізували арсенали своєї зброї й користувалися традиційною для кочівників зброєю.

Автор дисертації схильний вважати, що майже вся лексика на позначення різновидів зброї, запозичена українськими козаками у турецьких народів, увійшла у мовлення козацтва досить пізно - у помонгольський період. Така зброя /аркан, нагай, гагдучар, ке-стеня, келеп, сагайцак/ вживалася ногайцями, кримськими татарами та вояками монгольської Орди.

В домонгольський період, очевидно, увійшов в українську мову термін канчук, про що свідчить давній судице - сиц, який у турецьких мовах помногоського часу втратив кінцевий змичний, а вузький губний - и - змінився на - у -, пор. у всіх турецьких мовах з XI по XVIII ст. засвідчується лише форма qamçu.

З термінів, що стосуються судноплавства, два /байцак та чар-

дак /- перського походження і напевне чи могли вони увійти в половецьку мову чи койне Чорних Клобуків в XI-XII ст. Автор вважає, що ці лексеми увійшли у мовлення козацтва приблизно в XIII-XV ст. з говорів тюрків-кипчаків Причорномор'я та Придніпров'я.

Що стосується термінів каук та чайка, то вони могли увійти в українську мову як з половецької мови чи койне Чорних Клобуків, так і з кипчацьких говорів Придніпров'я та Чорноморщини - у XIII-XV ст.

Пізнього походження термін катарга - у мовлення українського козацтва він увійшов не раніше доби піднесення турецької держави та Кримського ханства - XVI ст.

В українську мову увійшла чимала кількість лексем, пов'язаних з конярством. У дисертаційній роботі розглядаються лише ті слова, які зафіксовані у документах, приналежних до історії козацького руху й можуть бути певним чином віднесені до військової термінології: аргомак, арчак, огир, табун, чапрак.

Лексема огир могла увійти в українську мову як у домонгольську добу, так і період контактів українців з кипчаками півдня України - у XIII-XV ст. Інша ж назва коня - аргомак - у пам'ятках тюркської писемності засвідчується пізно, очевидно, й в українську мову це слово увійшло не раніше XIII ст.

Давнім запозиченням може бути слово арчак "різновиц сідла", у пам'ятках тюркської писемності нової доби майже не засвідчується. Натомість лексема чапрак зафіксована лише у тюркських мовах пізньої доби, отже запозичення в українську мову відбулося, очевидно, в XIII-XV ст.

Таким чином, навіть неповний реєстр тюркської військової лексики у мовленні українського козацтва показує, що доля її у військової термінології української мови досить помітна, а в

таким підсистемах, як рангова термінологія, структурно-адміністративна, а також термінологія символіки, внесок тюркської лексики попервах був домінантний.

Наповнення системи української військової термінології тюркськими лексичними елементами тривало протягом усього історичного періоду /X-XVII ст./ формування та модернізації збройних сил України. Вирішальну роль у формуванні іншомовної частини української військової термінології XI-XV ст. грали говори Чорних Клобуків, половців, кипчаків Степової України.

Саме ця, основна, первісна військова термінологія лишалася незмінною, нові ж лексичні запозичення входили у мовлення українського козацтва тільки у зв'язку з новітніми процесами у діяльності козацького війська.

У р"сновних підводяться підсумки дослідження, оцінюється роль тюркської військової лексики у формуванні української військової термінології, простежується специфіка розвитку військової лексики тюркського походження у мовленні українського козацтва.

По темі дисертації опубліковані статті:

1. Тюркизми в ранніх українських летописах // Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. М.: Институт языкознания АН СССР, 1972. С. 143-152.

2. Слова товар, табор, товариш в староукраїнському языкe // Некоторые вопросы лексики и грамматики тюркских языков. М.: Институт языкознания АН СССР, 1973. - С.26-43.

3. Слова лоша, лошиця и лошадь в староукраїнському языкe // Слово и словосочетание в языках различных типов. М.: Институт языкознания АН СССР, 1973. - С.20-27.

4. Шукаймо слідів "Слова о полку Ігоревім" // УЛДН, № 10, 1975. - С. 81-82.
5. Лексика дум та історичних пісень /Коментар тюрколога // УЛДН, № 9, 1977. - С. 21-29.
6. Семантична адаптація болгаризмів в українській мові // Новознавство, № 1, 1992. - С. 42-45.
7. Терміни б у р к а та б у р д а к в українській мові // Українське новознавство. К.: ІДУ, 1993. - С. 153-157.
8. Туркізми в термінології стратегії й тактики війська запорізького // Українське новознавство. К.: ІДУ, 1992, № 19. - С. 59-64.
9. Туркізми у назвах предметів атрибутики та символіки Війська Запорізького // Українське новознавство. 1992, № 20. - С. 121-130.
10. Інститут козацтва: тюркського й українського // Східний світ. 1993, № 1. - С. 15-22.
11. Терміни в а т а г а, о т а м а н та о т а г а с в українській мові // Вісник Київського університету. 1993, № 1. - С. 157-160.

AB 28.250

AB 28.250